

«Λειτουργικές Μελέτες II»

του Παναγιώτη Σκαλτσή

* * *

Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει είκοσι κείμενα σχετικά με την ιστορία και τη θεολογία της χριστιανικής λατρείας. Τα περισσότερα από αυτά είναι εισηγήσεις από Λειτουργικά Συνέδρια, που δημοσιεύθηκαν αυτούσια ή διευρυμένα στα σχετικά Πρακτικά αυτών των Συνεδρίων, και ωρισμένα δημοσιεύθηκαν σε αφιερωματικούς Τόμους ή άλλα έγκυρα θεολογικά και εκκλησιαστικά περιοδικά. Τα κείμενα είναι τα εξής:

α) Λειτουργική Κίνηση της Χριστιανικής Δύσης και η Ορθόδοξη Ανατολή, σσ. 13-58.

Το κείμενο αυτό διαιρείται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο περιγράφουμε το πνεύμα της θείας Λατρείας στην αρχαϊκή Εκκλησία. Πιο συγκεκριμένα τονίζουμε ότι η θεία Λατρεία ήταν η έκφραση και αποκάλυψη της ίδιας της Εκκλησίας 1) ως σώματος Χριστού, 2) ως σύναξης των πιστών επί το αυτό «εν τη κλάσει του άρτου» και 3) ως εμπειρίας των εσχάτων μέσα στην ιστορία.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο** δίδουμε την εικόνα της χριστιανικής Λατρείας μετά τον Δ΄ αιώνα και επισημαίνουμε τους λόγους που στη Δύση οδήγησαν στην κρίση. Λόγοι θεολογικοί, αλλά και το πνεύμα της εκκοσμίκευσης, του λειτουργικού νομικισμού και των κληρικαλιστικών αντιλήψεων συνετέλεσαν ώστε να ατονήσουν τα παλαιά πρότυπα της Ευχαριστίας ως σώματος Χριστού και συνάξεως επί το αυτό και να επικρατήσουν η στεία τυπολατρεία, το υποκειμενικό στοιχείο, ο υπερβολικός αλληγορισμός και γενικά η περιθωριοποίηση της θείας Λατρείας από τη ζωή της Εκκλησίας.

Η ως άνω εξέλιξη της χριστιανικής Λατρείας στη Δύση προκάλεσε τόσο την αυστηρή κριτική μεγάλων μορφών της ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως π.χ. των αγίων Νικολάου Καβάσιλα και Συμεών Θεσσαλονίκης, όσο και την αντίδραση των Προτεσταντών.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** εξετάζουμε τη διαμόρφωση και εξέλιξη της Λειτουργικής Κίνησης της Χριστιανικής Δύσης από την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης και εντεύθεν. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα το ιστορικοφιλολογικό ενδιαφέρον της Δύσης για τη λειτουργική παράδοση της Ανατολής και αναφέρουμε τις από το 17^ο κυρίως αιώνα, προσπάθειες μοναστικών ή και λαϊκών κύκλων για τη διευθέτηση των λειτουργικών πραγμάτων.

Όλες αυτές οι προσπάθειες κορυφώθηκαν κατά τον 20^ο αιώνα με την ανάπτυξη της Λειτουργικής Κίνησης και το τεράστιο ενδιαφέρον για την ανανέωση της θείας Λατρείας και την προβολή της θείας Λειτουργίας ως του κέντρου της εκκλησιαστικής ζωής.

Αναφερόμαστε στους στόχους της Β΄ Βατικανείου Συνόδου, στις θετικές και αρνητικές κρίσεις που εκφράστηκαν γι' αυτήν, και καταλήγουμε με την διαπίστωση και την εκτίμηση ότι η Λειτουργική Κίνηση στη Δύση, που ως βασικό της στόχο είχε την ενεργό συμμετοχή του λαού στη λατρευτική ζωή, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα από τα πιο σπουδαία θεολογικά γεγονότα της Χριστιανικής Δύσης.

β) Ο καιρός της θείας Λειτουργίας και η δυνατότητα τέλεσής της το εσπέρας, σσ. 59-74

Στη μελέτη αυτή κρίνουμε ως αντιπαραδοσιακή την τέλεση της θείας Λειτουργίας το Εσπέρας, εκτός βεβαίως από τις περιπτώσεις εκείνες που ορίζει η τάξη και η πράξη της Εκκλησίας το επιβάλλει, όπως π.χ. στην περίπτωση της Λειτουργίας των Προηγιασμένων Δώρων.

Από την έρευνα των πηγών φαίνεται ότι ένας τέτοιος προβληματισμός έχει αποκλεισθεί, με το σκεπτικό ότι από πολύ παλαιά, και συγκεκριμένα από τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, επικράτησε η θεία Λειτουργία να τελείται την τρίτη ώρα της ημέρας. Αργότερα, προφανώς λόγω πρακτικών δυσκολιών, διατυπώθηκε η άποψη ότι «*δύναται και ταχύτερον και υστερώτερον και να αρχίση και να τελειώση την θείαν λειτουργία, εάν είναι ανάγκη· πριν δε του μεσονυκτίου και μετά μεσημβρίαν ουχί*».

Από την ιστορική, λοιπόν, προσέγγιση του θέματος διαφαίνεται ότι η θεία Λειτουργία άλλοτε τελείται πριν την ανατολή του ηλίου, όπως το Πάσχα και τα Χριστούγεννα, άλλοτε μετά το μεσημέρι, κατά την περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής ή τις άλλες ημέρες των νηστειών και άλλοτε την Γ΄ ώρα πρωινή στις ενορίες ή προς το μεσημέρι, μετά την Στ΄ ώρα, στα Μοναστήρια. Ουδέποτε όμως επικράτησε να τελείται η θεία Λειτουργία το βράδυ.

Η ποικιλία αυτή ως προς το χρόνο τελέσεως της θείας Λειτουργίας, ερμηνεύθηκε από το Ματθαίο Βλάσταρη ως μία φιλάνθρωπη πράξη των Πατέρων και ως ένας θαυμάσιος τρόπος χειραγωγίας των πιστών «*προς την ενιαίαν και υπέρσοφον εντεύθεν γνώσιν*».

γ) Ο λαός ως πλήρωμα στη θεία Λειτουργία, σσ. 75-97

Στόχος του κειμένου αυτού είναι να αναδείξει το ρόλο του λαού του Θεού στην κοινή λατρεία της Εκκλησίας και δη την ευχαριστιακή σύναξη. Διερευνάται έτσι η έννοια του όρου «*πλήρωμα*», χριστοκεντρικά και εκκλησιολογικά, με βάση την αναφορά του όρου αυτού από τον Απόστολο Παύλο. Εντοπίζεται ο όρος «*πλήρωμα*» στο κείμενο της θείας Λειτουργίας, παρουσιάζονται οι απόψεις των Ερμηνευτών οι οποίοι συγκλίνουν ότι «*πλήρωμα*» είναι ο λαός ως κληρονομία του Θεού και «*βασιλείον ιεράτευμα*», που βιώνει την πληρότητά του στη θεία Ευχαριστία όπου οι πάντες γίνονται ένα εν Χριστώ, ζουν την οικουμενική πληρότητα της μίας, αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας, προγεύονται τα έσχατα και αναμένουν το «*εις βασιλείας ουρανών πλήρωμα*».

δ) Ευχαριστία και θυσία, σσ. 99-118

Στην εργασία αυτή διερευνάται η σχέση της σταυρικής θυσίας του Κυρίου με την ευχαριστιακή θυσία, αλλά και γενικότερα η ποιότητα της Ευχαριστιακής θυσίας έναντι των θυσιών του προχριστιανικού κόσμου. Παρουσιάζεται η περί θυσίας έννοια στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, αναλύεται επίσης ο θυτήριος χαρακτήρας της θείας Ευχαριστίας και εξετάζεται η θυσιαστική ορολογία των λειτουργικών πηγών της Αρχαϊκής Εκκλησίας.

Το κείμενο ολοκληρώνεται με τις εξής διαπιστώσεις, ότι δηλαδή: **α)** Η σταυρική θυσία του Ιησού Χριστού σχετίζεται με τη θεία Ευχαριστία, με τη διαφορά ότι η πρώτη ήταν αιματηρή και η δεύτερη αναίμακτος. **β)** Η θυσία της θείας Ευχαριστίας είχε ρεαλιστικό – πραγματικό και όχι συμβολικό χαρακτήρα. Συνίσταται δε όχι στην αιματηρή επανάληψη της θυσίας του αμνού του Θεού, αλλά στη μεταβολή του άρτου στο σφαγιασθέν σώμα του Κυρίου. **γ)** Η ευχαριστιακή θυσία ως μυστηριακή επανάληψη της σταυρικής θυσίας του Κυρίου ονομάζεται ανάμνηση, η έννοια της οποίας όμως δεν περιορίζεται μόνο στη σταυρική θυσία ως ιστορικού γεγονότος, αλλά αγκαλιάζει ολόκληρη τη ζωή του Χριστού. **δ)** Η ευχαριστιακή θυσία σε σχέση με τις θυσίες που γίνονταν στην προχριστιανική εποχή είναι μοναδική και υπέρτερη.

ε) Τα διακονικά παραγγέλματα και η στάση των πιστών στη θεία Λειτουργία, σσ. 119-172.

Το εκτενές αυτό κείμενο υπήρχε σε αυτοτελή έκδοση και είχε κριθεί κατά τη διαδικασία της σε Επίκουρο εκλογής μου.

στ) Ερμηνευτικά ζητήματα της θείας Λειτουργίας, σσ. 173-214.

Στην εργασία αυτή ερμηνεύονται ένδεκα σημεία της θείας Λειτουργίας με βάση τα ερμηνευτικά Υπομνήματα και τη σχετική βιβλιογραφία. Πρόκειται για την έννοια των «*Ευλογημένη η Βασιλεία...*», «*Το πλήρωμα της Εκκλησίας σου φύλαξον*», «*Συ γαρ ει ο προσφέρων και προσφερόμενος και προσδεχόμενος*», του όρου «*Αναφορά*», του «*Άνω σχώμεν τας καρδιάς*», «*Και προτεθέντες τα αντίτυπα του αγίου σώματος και αίματος...*», «*Κατάπεμψον το πνεύμα σου το άγιον εφ' ημάς...*», «*Μνήσθητι, Κύριε, του περιεστώτος λαού...*», «*Υπέρ της Οικουμένης*» και «*Πρόσχωμεν, τα άγια τοις αγίοις ...*».

ζ) Ημέρες και χρόνος τελέσεως της θείας Λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου, σσ. 215-225.

Στην εργασία αυτή εξετάζεται ο λόγος για τον οποίον η θεία Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου τελείται δέκα φορές το χρόνο και δη κατά τις Κυριακές της Μεγάλης Τεσσαρακοστής. Ο βασικότερος είναι ότι η περίοδος αυτή είναι από τις

ιερότερες περιόδους του λειτουργικού έτους και τις πλέον συντηρητικές. Η νηστεία επίσης επηρεάζει τη σύνδεση της εν λόγω θείας Λειτουργίας με την παννυχίδα του Πάσχα. Εξετάζεται επίσης το φαινόμενο της διπλής τέλεσης της θείας Λειτουργίας κατά τις μεγάλες εορτές Πάσχα, Χριστουγέννων και Θεοφανείων.

η) Αρχαϊκά στοιχεία στη θεία Λειτουργία των Προηγιασμένων Δώρων, σσ. 227-236.

Στην μελέτη αυτή επισημαίνονται τα στοιχεία εκείνα της Λειτουργίας των Προηγιασμένων Δώρων, των οποίων οι ρίζες βρίσκονται στη λειτουργική πράξη της αρχαϊκής Εκκλησίας.

Η Προηγιασμένη ιστορικά μαρτυρείται στα μέσα του Ζ' αιώνα, αλλά από τον άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζεται ως αρχαία παράδοση, ως «εξ αρχής γεγεννημένην δι' αυτήν την νηστείαν». Επομένως τα όποια αρχαϊκά στοιχεία της Λειτουργίας αυτής είναι κατανοητά και δικαιολογημένα. Η προδρομική μορφή της Προηγιασμένης είναι ο ασφαλέστερος οδηγός αναζήτησης, επισήμανσης και σχολιασμού των δεδομένων αυτών.

Ο χρόνος τέλεσης της Προηγιασμένης π.χ. και η σύνδεσή της με τον Εσπερινό μας θυμίζει την αρχική σύνδεση της θείας Ευχαριστίας με τις εσπερινές συνάξεις. Η Προηγιασμένη μας διασώζει επίσης την αρχαία παράδοση της συχνούς μεταλήψεως, την παλαιά συνήθεια της κατά το άναμμα των λύχνων υποδοχής της χάρης του εσπερινού φωτός, τον αρχαίο θεσμό των κατηχουμένων, την ψαλμωδία του πιο παλαιού Κοινωνικού «Γεύσασθε και ίδετε ότι χρηστός ο Κύριος». κ.ά.

θ) Η Είσοδος των Τιμίων Δώρων στην Προηγιασμένη θεία Λειτουργία, σσ. 237-248.

Στην αρχή αυτού του κειμένου δίνονται κάποιες πληροφορίες για τους λόγους που διαμορφώθηκε η Μεγάλη Είσοδος στη θεία Λειτουργία. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η τάξη κατά τη Μεγάλη Είσοδο στην Προηγιασμένη, και επισημαίνονται οι διαφορές με αυτή της πλήρους θείας Λειτουργίας. Οι βασικότερες απ' αυτές είναι ο διαφορετικός χερουβικός ύμνος, η μεταφορά των Τιμίων Δώρων σιωπηλώς λόγω του πένθιμου χαρακτήρα της Προηγιασμένης και η γονυκλισία.

ι) «Φως Χριστού φαίνει πάσι» και «Κατευθυνθήτω» στη Λειτουργία των Προηγιασμένων Δώρων, σσ. 249-257.

Στη μικρή αυτή εργασία εξετάζεται το λειτουργικό πλαίσιο και η θεολογική σημασία της ευλογίας «Φως Χριστού φαίνει πάσι», η οποία αποτελεί αναδίπλωση της ευλογίας του εσπερινού φωτός με την επιλύχνιο Ευχαριστία, τον ύμνο δηλαδή «Φως ιλαρόν...». Το ίδιο συμβαίνει και με το «Κατευθυνθήτω», το οποίο θεωρείται προκείμενο του Ευαγγελίου της Προηγιασμένης, αποτελεί αναδίπλωση του δευτέρου στίχου του 140^{ου} ψαλμού και είναι στοιχείο παλαιάς λειτουργικής παράδοσης

σύμφωνα με την οποία συνυπήρχε με το «Φως χριστού...» σε ένα τύπο παλαιού λυχνικού που δεν σώθηκε παρά μόνο μερικώς στην Προηγιασμένη.

ια) Ο προσευχόμενος άνθρωπος κατά τον απόστολο Παύλο, σσ. 259-271.

Το κείμενο αυτό, Λόγος που εκφωνήθηκε κατά τον Εσπερινό της Εορτής Πέτρου και Παύλου στην Ιερά Μονή Βλατάδων, τη Δευτέρα, 28 Ιουνίου 1999, ασχολείται με το πως εννοεί τον προσευχόμενο άνθρωπο ο Απόστολος Παύλος.

Κατ' αρχήν γίνεται μία σύνδεση της προσευχής και του προσευχόμενου ανθρώπου με τη γενικότερη διδασκαλία του αποστόλου περί πνευματικής ζωής.

Από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα της διδασκαλίας του αποστόλου Παύλου είναι ότι ο άνθρωπος δεν νοείται ανεξάρτητα από το Θεό, του οποίου είναι εικόνα, ανεξάρτητα από το έργο της θείας Οικονομίας και έξω από το Θεανθρώπινο σώμα του Χριστού, που είναι η Εκκλησία.

Και η προσευχή ακριβώς εννοείται ως ευχαριστία, δοξολογία και έκφραση ευγνωμοσύνης προς το Θεό. Είναι διάλογος με το Θεό η προσευχή και ανάγκη της ψυχής και όλης της ύπαρξής μας. Προσευχόμαστε κι ευχαριστούμε το Θεό γιατί μας αξιώνει να γνωρίζουμε το θέλημά Του και να το εφαρμόζουμε στη ζωή μας.

Η προσευχή επίσης τίθεται στη διακονία της ενότητας της Εκκλησίας και της προόδου του Ευαγγελίου. Οι πιστοί ως μέλη του σώματος του Χριστού συνδέονται οργανικά μεταξύ τους. Γι' αυτό και προσεύχονται ως μέλη της Εκκλησίας που το ένα χαίρεται ή συμπάσχει με το άλλο.

Η προσευχή, κατά τον απόστολο Παύλο, κατέχει κεντρική θέση στην πνευματική μας ζωή. Είναι η «εν παντί καιρώ εν Πνεύματι», αναφορά της ζωής μας στο Θεό. Ο προσευχόμενος άνθρωπος κάνει τη ζωή του μία λειτουργία, μία προσευχή, μία δοξολογία, δηλαδή ένα μυστήριο διαρκούς θείας κοινωνίας.

ιβ) Τα Εωθινά Ευαγγέλια, σσ. 273-293

Στη μελέτη αυτή ερευνάται η πρώτη μορφή των Εωθινών Ευαγγελίων των Κυριακών και αναφέρεται ότι οι περικοπές αρχικά ήταν τέσσερις και διαβάζονταν διαδοχικά, αρχής γενομένης από το Πάσχα. Η σειρά αυτή διασώζεται μέχρι σήμερα στον Αρμενικό λειτουργικό τύπο. Ερευνάται επίσης η τάξη των περικοπών αυτών στη Βυζαντινή παράδοση, η σχέση των Εωθινών Ευαγγελίων με τα Ευαγγέλια της Ακολουθίας των Παθών, ο ενιαύσιος κύκλος των Ευαγγελίων αυτών που αρχίζει από την Κυριακή του Θωμά, η θέση των στην Ακολουθία του Όρθρου που είναι μετά τους Αναβαθμούς και πριν τους Κανόνες. Αναλύονται επίσης οι συμβολισμοί κατά την τάξη του Εωθινού Ευαγγελίου, τα λευκά άμφια π.χ. των ιερέων και ο ασπασμός του Ευαγγελίου. Τέλος γίνεται αναφορά στον υμνογραφικό σχολιασμό των Εωθινών Ευαγγελίων με τα ένδεκα Εωθινά Δοξαστικά των Όρθρων των Κυριακών και τα ένδεκα Εξαποστειλάρια.

ιγ) Η εulογία των σταφυλιών κατά την εορτή της Μεταμορφώσεως, σσ. 295-312.

Η πράξη της ευλογίας των σταφυλιών συνδέεται με την αρχαία παράδοση της Εκκλησίας να ευλογούνται οι απαρχές και οι καρποί της γης. Στο βυζαντινό Ευχολόγιο μάλιστα, εκτός από τις μεμονωμένες ευχές ευλόγησης των απαρχών και των καρπών, διασώζονται και συγκεκριμένες τελετές ευλόγησης του τρύγου.

Η ευλογία των σταφυλιών, αρχαία όντως παράδοση, δεν είναι σαφές από πότε συνδέθηκε με την εορτή της Μεταμορφώσεως. Στην εργασία μας αυτή ασχολούμαστε με το θέμα αυτό, καθώς επίσης απαντούμε και στο ερώτημα γιατί ευλογούνται τα σταφύλια κατά την εν λόγω εορτή.

Από τη σχετική έρευνά μας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα σταφύλια αλλού ευλογούνται το Δεκαπενταύγουστο, αλλού στις 6 Αυγούστου, και αλλού κατά την εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο χρόνος ευλογίας των σταφυλιών εξαρτάται από τις κλιματολογικές συνθήκες κάθε περιοχής και την περίοδο ωρίμανσης των καρπών αυτών.

Οι περισσότερες πάντως πηγές συνδέουν την ευλογία των σταφυλιών με τη Μεταμόρφωση. Η σχετική δε ευχή που διαβάζεται ακόμη και σήμερα μαρτυρείται από το 10^ο μ.Χ. αιώνα. Στην παράδοση του Ευχολογίου μαρτυρούνται και άλλες ευχές ευλογίας των σταφυλιών. Το ερώτημα βεβαίως παραμένει. Γιατί δηλαδή μέχρι και σήμερα, που οι κλιματολογικές συνθήκες έχουν εντελώς αλλάξει, η ευλογία των σταφυλιών γίνεται κατά την εορτή της Μεταμορφώσεως.

Πιστεύουμε ότι αυτό δεν γίνεται τυχαία. Σε παλαιές λειτουργικές πηγές η εορτή της Μεταμορφώσεως συσχετίζεται με την Ιουδαϊκή εορτή της Σκηνοπηγίας κατά την οποία οι Εβραίοι ευχαριστούσαν το Θεό για τη συγκομιδή των καρπών και εύχονταν ώστε κατά το νέο έτος η σοδειά να είναι πλουσιότερη. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, να απηχείται και στην περίπτωση της Μεταμορφώσεως η παλαιοδιαθηκική αυτή παράδοση.

Στην εργασία μας στηρίζουμε την άποψη ότι η ευλογία των σταφυλιών, κατά τη Μεταμόρφωση, κατανοείται και μέσα από τις θεολογικές, ανθρωπολογικές και κοσμολογικές διαστάσεις της εορτής αυτής.

Η ευλογία των σταφυλιών, των αντιπροσωπευτικών αυτών απαρχών του κόσμου, είναι τελικά μία λειτουργική πράξη, που τονίζει ιδιαίτερα τη δοξολογική και ευχαριστιακή προσφορά της ύλης και των καρπών της γης στο Δημιουργό Θεό και κτίστη των απάντων. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν ο καρπός αυτός της αμπέλου μας δίδει το κρασί, που ο Χριστός ευλόγησε στην Κανά, για να τονίζει την εν Χριστώ μεταμόρφωση του κόσμου και του ανθρώπου.

ιδ) Ιστορική διαμόρφωση της Ακολουθίας του Αγίου Βαπτίσματος, σσ. 313-341.

Στην εργασία αυτή διερευνάται η εξέλιξη και διαμόρφωση της Ακολουθίας του Αγίου Βαπτίσματος κατά τις διάφορες εποχές της ιστορίας της χριστιανικής Λατρείας.

Αρχικά γίνεται αναφορά στον τύπο του Βαπτίσματος κατά την Καινή Διαθήκη και την αποστολική εποχή, όπου μαρτυρούνται: α) Η προβαπτισματική διδαχή –

κατήχηση, β) η εκ μέρους του υποψηφίου ομολογία της πίστης στον Ιησού Χριστό, γ) η βάπτισμα δια μιας μόνο καταδύσεως στο νερό, δ) ο Τριαδολογικός τύπος της επικλήσεως άπαξ, ε) η επίθεση των χειρών, και στ) η συμμετοχή του νεοφωτίστου στη θεία Ευχαριστία.

Στη συνέχεια δίδεται η εικόνα του Βαπτίσματος από το Β΄ μέχρι τις αρχές του Δ΄ αιώνα, όπου, με βάση τις πηγές, φαίνεται ότι νέα στοιχεία πλουτίζουν την ακολουθία ή τα παλαιότερα αναπτύσσονται περισσότερο. Η προβαπτισματική κατήχηση π.χ. αναπτύσσεται με τη νηστεία, την αγρυπνία, τη γονυκλισία, σχετικές προσευχές και την εξομολόγηση. Επιπλέον για πρώτη φορά καθιερώνονται οι προβαπτισματικοί εξορκισμοί, ο καθαγιασμός του ύδατος, του εμπορικού ελαίου και του ελαίου του χρίσματος, η απόταξη του σατανά, η τριπλή κατάδυση, η υπό μορφήν ερωταποκρίσεων ομολογία της πίστεως την ώρα των καταδύσεων, η μετά το βάπτισμα χρίση με το έλαιο του χρίσματος, όπως και ο θεσμός του αναδόχου.

Κατά τους 4^ο και 5^ο αιώνες η εικόνα του Βαπτίσματος είναι περισσότερο σαφής και πλήρης. Διαμορφώνεται η τάξη των κατηχουμένων και η τάξη των φωτιζομένων. Οι φωτιζόμενοι καθ' όλη τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής νήστευαν κατ' αυστηρότερο τρόπο και ετοιμάζονταν εντατικότερα προκειμένου να βαπτισθούν το Πάσχα. Το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου, οπότε και ετελείτο το βάπτισμα, γίνονταν οι τελευταίες προβαπτισματικές τελετές. Ακολουθούσε η με συγκεκριμένες ευχές ευλογία του ύδατος, του εμπορικού ελαίου και του αγίου μύρου. Στη συνέχεια γινόταν η βάπτισμα με τριπλή κατάδυση και επίκληση του ονόματος της Αγίας Τριάδος. Κατόπιν οι νεοφώτιστοι ενδύονταν την εμφώτσιο εσθήτα, λευκού χρώματος, γίνονταν το χρίσμα και το μυστήριο ολοκληρωνόταν με την τέλεση της θείας Λειτουργίας. Καθ' όλη μάλιστα τη Διακαινήσιμο Εβδομάδα οι νεοφώτιστοι συμμετείχαν στις λατρευτικές εκδηλώσεις, κοινωνούσαν και εκατηχούντο με τις Μυσταγωγικές λεγόμενες Κατηχήσεις.

Το παραπάνω σχήμα της ακολουθίας του Βαπτίσματος διατηρείται και στους επόμενους αιώνες μέχρι και σήμερα. Λόγω όμως του νηπιοβαπτισμού και άλλων παραγόντων παρατηρούνται ορισμένες αλλαγές. Σιγά-σιγά το Βάπτισμα αποσυνδέεται από τη θεία Λειτουργία. Η προβαπτισματική κατήχηση χάνει το αρχικό της νόημα. Δημιουργούνται νέες προβαπτισματικές και μεταβαπτισματικές ακολουθίες, όπως της πρώτης ημέρας, της ογδόης ημέρας, του σαραντισμού, της απολούσεως και της τριχοκουρίας. Οι εξορκισμοί, η απόταξη και η σύνταξη τελούνται πλέον μαζί, λίγο πριν το Βάπτισμα. Το χρίσμα μετατίθεται πριν την ένδυση και η χρίση με άγιο μύρο επεκτείνεται σε πολλά σημεία του σώματος του νηπίου κατά μίμηση της δια του εμπορικού ελαίου χρίσης.

ιε) Λοχεία και καθαριότητα της γυναίκας. Αναφορά στις σχετικές ευχές της Εκκλησίας.

Στη μελέτη αυτή ασχολούμαστε με τη θεματολογία και το περιεχόμενο των *Ευχών εις γυναίκα λεχώ τη πρώτη ημέρα της γεννήσεως του παιδιού αυτής*, που μαρτυρούνται για πρώτη φορά σε χειρόγραφα του 14^{ου} αιώνα, χωρίς βεβαίως να είναι πάντοτε οι ίδιες και πάντοτε τρεις.

Πρώτα – πρώτα αναφέρονται οι θέσεις όσων αντιτίθεται στο περιεχόμενο των ευχών αυτών θεωρώντας τες ως λαϊκίζουσες, ως μη εναρμονισμένες με τις σημερινές συνθήκες και ως κείμενα που χρεώνουν στη γυναίκα σωματική, αλλά και ψυχική ακαθαρσία.

Στα ερωτήματα αν οι φυσικές λειτουργίες του ανθρωπίνου σώματος είναι ακάθαρτες και αν η γυναίκα, που φέρνει στον κόσμο ένα παιδί, θεωρείται ηθικά και σωματικά μολυσμένη, έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διϊστάμενες απόψεις.

Η πρώτη άποψη θεωρεί ότι τίποτε το φυσικό δεν παραμένει εντελώς αδιάφορο ηθικά για τον ρέποντα προς την αμαρτία άνθρωπο. Εφόσον δε οι Πατέρες που συνέταξαν τις ευχές εις γυναίκα λεχώς έκαμαν δεκτές τις περί καθάρσεως διατάξεις της Παλαιάς Διαθήκης θα πρέπει να γίνει αποδεκτή η θέση περί φυσικής, αλλά και ηθικής ακαθαρσίας της γυναίκας. Η ηθική μάλιστα ακαθαρσία συνδέεται τόσο με τη γενετήσια ηδονή, όσο και με το μολυσμό της προπατορικής αμαρτίας.

Η δεύτερη άποψη υποστηρίζει ότι σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ευσταθήσει η αντίληψη περί ακαθαρσίας της γυναίκας κατά τη λοχεία. Και τούτο διότι κατά την Καινή Διαθήκη προέχει η εσωτερική καθαρότητα του ανθρώπου, ενώ οι περί ακαθάρτου διατάξεις της Παλαιάς Διαθήκης έχουν καταργηθεί. Οι σαρκικές δε σχέσεις δεν ενοχοποιούνται μέσα στο Γάμο, διότι ακριβώς έχουν ευλογηθεί από το Θεό.

Τη σωστή απάντηση στα ως άνω ερωτήματα τη δίδει η πατερική σκέψη και θεολογία, η οποία αντιμετωπίζει το θέμα όχι με όρους «καθαρού» και «ακαθάρτου», αλλά με όρους «παλαιού» και «νέου». Από την άποψη αυτή όλα τα πράγματα είναι καθαρά, γιατί προέρχονται από το Θεό, είναι κομμάτια του «καλά λίαν» της θεϊκής δημιουργίας. Όλα τα πράγματα είναι ακάθαρτα, γιατί ο άνθρωπος τα «παρέκκλινε» από ό,τι τα δημιούργησε ο Θεός για να είναι.

Η αμαρτία, λοιπόν, και η φθορά του κόσμου δεν μπορούν να αγνοηθούν όταν προσεγγίζει κανείς το βαθύτερο νόημα των ευχών της γέννησης.

Εάν μελετήσει κανείς με προσοχή τα κείμενα της Πατερικής μας παράδοσης, θα διαπιστώσει με πόση διάκριση προσεγγίζουν το θέμα αυτό, χωρίς καμιά διάθεση ενοχοποίησης της λοχείας σε επίπεδο ηθικής και θρησκευτικής ακαθαρσίας. Όλα αντιμετωπίζονται όχι σε αναφορά με το Νόμο, αλλά στην προοπτική της καινής εν Χριστώ ζωής. Τα περί καθαρού και ακαθάρτου στη λοχεία ερμηνεύονται με πνευματικά κριτήρια και έχουν παιδαγωγικό χαρακτήρα. Είναι φυσική του σώματος η ακαθαρσία και όχι ηθική και ένοχος.

ιστ) Γάμος και θεία Λειτουργία. Σύγχρονος προβληματισμός, σσ. 367-384.

Στο κείμενο αυτό παρουσιάζονται πρώτα οι με βάση τη χειρόγραφο παράδοση διάφορες μορφές σύνδεσης του μυστηρίου του Γάμου με τη θεία Ευχαριστία, αναφέρονται οι λόγοι που συνέβαλαν στη σταδιακή αποσύνδεσή των και αναπτύσσεται η σύγχρονη προβληματική όσον αφορά τις δυνατότητες τελέσεως σήμερα του Γάμου με τη θεία Ευχαριστία. Το υλικό της εργασίας αυτής στηρίζεται στη διδακτορική μας διατριβή με τον τίτλο «Γάμος και θεία Λειτουργία. Συμβολή στην Ιστορία και τη θεολογία της Λατρείας».

ις) Ιστορική εξέλιξη της Ακολουθίας εις εξομολογούμενον, σσ. 385-454.

Η ακολουθία των εξομολογουμένων είναι η πλέον πολύμορφη στη λειτουργική μας παράδοση, με την έννοια ότι διαχρονικά έχει υποστεί πολλές και μεγάλες προσαρμογές και μεταλλάξεις.

Στην εργασία αυτή διερευνούμε αρχικά εάν μπορεί να θεμελιωθεί στην Καινή Διαθήκη τελετουργικό Μετανοίας. Για το ζήτημα αυτό έχουν διατυπωθεί δυο απόψεις, με δεδομένο ότι στην Καινή Διαθήκη δεν υπάρχει σαφής μαρτυρία για τον τρόπο πραγματοποίησης της εντολής του Κυρίου «*όσα εάν δήσητε...*».

Στη συνέχεια δίδουμε την εικόνα του Μυστηρίου της εξομολογήσεως κατά την μεταποστολική περίοδο και μέχρι το τέλος του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα. Η μελέτη των πηγών δείχνει ότι την περίοδο αυτή αναπτύσσεται ένα πλούσιο και δυναμικό περιεχόμενο όσον αφορά την τελετουργία της Μετανοίας. Κι αυτό φαίνεται από τον τρόπο που προετοιμάζονται οι μετανοούντες και από το ότι η άφεση των αμαρτιών των γινόταν από τον Επίσκοπο ή τον «Πρεσβύτερο της Μετανοίας» με επίθεση των χειρών. Από το τέλος ειδικότερα του 2^{ου} – αρχές του 3^{ου} αιώνα διαπιστώνεται ότι η προσευχή υπέρ των μετανοούντων και η χειροθεσία τους συνιστούν μία διαδικασία που μαρτυρείται άλλοτε εντός και άλλοτε εκτός της θείας Ευχαριστίας.

Κατά την περίοδο της χειρογράφου λειτουργικής παραδόσεως διασώζεται μία πληθώρα μεμονωμένων ευχών μετανοίας, αλλά και μία σειρά ακολουθιών εις εξομολογούμενους. Στη μελέτη μας παρουσιάζουμε την παλαιότερη ακολουθία με τον τίτλο «*Ακολουθία και τάξις επί εξομολογουμένων*», η οποία αποδίδεται στον άγιο Ιωάννη το Νηστευτή, αλλά δεν φαίνεται να είναι παλαιότερη του 9ου αιώνα.

Ακολουθώς περιγράφουμε την ακολουθία των εξομολογουμένων όπως είναι στο Εξομολογητάριο του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου και στα έντυπα Ευχολόγια. Τέλος αναφερόμαστε στη μορφή της σχετικής ακολουθίας στο σύγχρονο Ευχολόγιο, καθώς και στη συντετμημένη της μορφή κατά το Ευχολόγιο της Ρώμης.

ιη) Ιστορική εξέλιξη της Ακολουθίας του Ευχελαίου, σσ. 455-516

Σκοπός της εργασίας αυτής, που διαιρείται σε πέντε ενότητες, είναι να διερευνήσει την πορεία, την εξέλιξη και την τελική διαμόρφωση της ακολουθίας του Ευχελαίου.

Στην πρώτη ενότητα αναζητούμε τις βιβλικές ρίζες του Ευχελαίου και αναπτύσσουμε τις εκκλησιολογικές, λειτουργικές και πνευματικές διαστάσεις της δι' ελαίου άλειψης των ασθενών κατά την αποστολική εποχή.

Στη δεύτερη ενότητα διερευνούμε τη μορφή του Ευχελαίου και την εξέλιξή του από την μεταποστολική εποχή μέχρι τον 8^ο μ.Χ. αιώνα.

Στην τρίτη ενότητα διερευνούμε την εξέλιξη της ακολουθίας του Ευχελαίου στη χειρόγραφη παράδοση. Είναι η περίοδος, κυρίως από τον 8^ο μέχρι το 15^ο αιώνα, κατά την οποία το Ευχέλαιο γνωρίζει μία εκρηκτική ανάπτυξη και συναντάται με διάφορες πολύπλοκες μορφές.

Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζουμε την ακολουθία του Ευχελαίου όπως την παραδίδει ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, επί της εποχής του οποίου είχε

οριστικοποιηθεί η πλήρης αποσύνδεση του μυστηρίου του Ευχελαίου από τη θεία Λειτουργία.

Στην πέμπτη ενότητα ασχολούμαστε με τη μορφή της ακολουθίας του Ευχελαίου στα έντυπα Ευχολόγια και στη σημερινή λειτουργική πράξη. Στο τέλος δε αναφερόμαστε και στην κατ' επιτομήν ακολουθία του αγίου ελαίου.

ιθ) Ο αγιάζων και οι αγιαζόμενοι, σσ. 517-534.

Στη μελέτη αυτή εξετάζεται η σχέση του ιερέα ως αγιάζοντος και των πιστών ως αγιαζομένων στην ευχαριστιακή σύναξη. Το θέμα αντιμετωπίζεται με βάση το γεγονός ότι η πηγή του αγιασμού και της σωτηρίας του ανθρώπου είναι ο Χριστός. Μ' αυτή την έννοια δεν υπάρχει πλέον η κληρονομική και μεσιτικού χαρακτήρα ιερωσύνη της Παλαιάς Διαθήκης. Η λειτουργική μας παράδοση θέλει τις σχέσεις κλήρου και λαού, αγιάζοντος και αγιαζομένων, να κινούνται σ' ένα πνεύμα ενότητας και αλληλοπεριχώρησης. Τόσο οι κληρικοί όσο και οι λαϊκοί αποτελούν το νέο λαό του Θεού και είναι μέλη του ενός σώματος. Στη βάση δε της διακρίσεως των ενεργημάτων οι κληρικοί ως προεστώτες της συνάξεως και οι λαϊκοί ως οι «περιεστώτες» συνεύχονται και συμπροσφέρουν στη θεία Λειτουργία για τη δική τους «καλήν αλλοίωσιν» και τη μεταμόρφωση του κόσμου.

κ) Θεολογικές προϋποθέσεις της εκκλησιαστικής κήδευσης και ιστορική εξέλιξη της νεκρωσίμου Ακολουθίας, σσ. 535-648.

Η εργασία αυτή καταγράφει μεθοδικά την εξέλιξη, τη δομή και τις μορφές της νεκρωσίμου ακολουθίας. Φέρομε μάλιστα στο φως και νέα στοιχεία που διευρύνουν τη σχετική με το θέμα αυτό έρευνα και δίδουν μία πληρέστερη εικόνα της ακολουθίας, κυρίως κατά την περίοδο των οκτώ πρώτων αιώνων.

Πιο συγκεκριμένα η μελέτη αυτή διαιρείται σε δυο μέρη. Στο πρώτο μέρος διερευνούμε τις θεολογικές προϋποθέσεις της εκκλησιαστικής κήδευσης. Αναφερόμαστε στην αξία του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής οντότητας, στο περί θανάτου και αναστάσεως δόγμα της χριστιανικής πίστης, αλλά και στην αποστολή της Εκκλησίας να παρηγορεί τους πενθούντες.

Στο δεύτερο μέρος εξετάζουμε την ιστορική εξέλιξη της νεκρωσίμου ακολουθίας. Αναζητούμε τις ρίζες της υπέρ των νεκρών προσευχής στην Παλαιά Διαθήκη, στην Καινή Διαθήκη, στην απόκρυφη γραμματεία και στις πηγές της αρχαϊκής Εκκλησίας μέχρι και τον 5^ο μ.Χ. αιώνα. Στις πηγές αυτές διαφαίνεται η αρχική δομή της νεκρωσίμου ακολουθίας, η σύνδεσή της με την παννυχίδα και τη θεία Λειτουργία.

Διερευνούμε επίσης την εικόνα που είχε η νεκρώσιμος ακολουθία κατά τους 7^ο και 8^ο αιώνες και εκθέτουμε τις σχετικές με το θέμα αυτό πληροφορίες του αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού.

Στη συνέχεια μελετούμε τη μορφή που πήρε η νεκρώσιμος ακολουθία κατά την εποχή των λειτουργικών χειρογράφων. Από την έρευνα αυτή διαπιστώνεται η ύπαρξη διαφόρων τύπων νεκρωσίμου ακολουθίας, κάτι που οδήγησε στην επικράτηση μέχρι

και σήμερα μίας κοινής λεγόμενης ακολουθίας με τον τίτλο *«ακολουθία νεκρώσιμος εις κοσμικούς»* ή *«ακολουθία του εξοδιαστικού»*.

Παρουσιάζουμε ακόμη τα θεολογικά σχόλια που κάνει ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης και εκθέτουμε τους λόγους για τους οποίους διαμορφώθηκε η συντετμημένη μορφή της εν λόγω ακολουθίας.

Σχολιάζουμε τέλος τον τύπο της νεκρώσιμου ακολουθίας που τελείται κατά τη διάρκεια της Διακαινησίμου Εβδομάδος.

Η νεκρώσιμος ακολουθία είναι η πλουσιότερη και δραματικότερη απ' όλες τις ακολουθίες. Από τα βασικότερα δε μηνύματά της είναι η ανάγκη της μετανοίας, η συνειδητοποίηση της ματαιότητας αυτού του κόσμου και προ πάντων η *«συν πάσι τοις αγίοις»* πορεία *«ίνα τα ουράνια κληρονομήσωμεν»*.-